

**1OSMANLI DEVLETİ'NİN SON DÖNEMİNDE VALİLERİN ÇALIşMA
HAYATI ÜZERİNE BİR İNCELEME (HUDÂVENDİGÂR VİLÂYETİ ÖRNEĞİ,
1839-1908)**

**A Study on The Work Life of The Governors in the Last Period of The Ottoman
State (Hudâvendigâr Province Case, 1839-1908)**

Dr. Muammer DEĞİRMENDERE

Bursa İl Milli Eğitim Müdürlüğü, Strateji Geliştirme Hizmetleri AR-GE Birimi

mdegirmendere@gmail.com

Orcid ID: 0000-0002-6617-3946

Öz

Valilik; kökeni çok eski zamanlara dayanan, yetki ve sorumlulukları nedeniyle toplumun gözünde oldukça muteber olan bir meslektir. Bu mesleğin konumu yirmi birinci yüzyıla gelene kadar devletten devlete veya bir devletin kendi tarihsel süreci içinde dönemden döneme değişikliklere uğramıştır. Bu bağlamda Osmanlı Devleti'nde de valilik mesleği, önemini genellikle muhafaza etmekle beraber, yönetim mekanizması içindeki yeri itibariyle bazı değişimler yaşamıştır. Bu çalışmada; Osmanlı Devleti'nin son dönemindeki valilik kurumu ve bu dönemde görev yapmış valilerinin icraatları, Hudâvendigâr Vilâyeti temel alınarak incelenmiştir. Bu sayede, valilik mesleğinin geçmişinde yer alan bir kesite büyüteç tutarak Türk İdare Tarihi çalışmalarına katkı sağlayacak çıkarımlarda bulunmak amaçlanmıştır. Başta Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nden edinilen belgeler olmak üzere, döneme ait gazeteler ve anılar bu araştırmaya ışık tutmuştur.

Anahtar kelimeler: Osmanlı Devleti, Valilik Kurumu, Osmanlı Valileri, Hudâvendigâr Vilâyeti, Bursa.

Abstract

The governorship is a profession whose origin is based to the old times and very admissible in the eyes of the society because of its authority and responsibilities. The position of this profession has changed from state to state or from period to period in the historical process of a state untill twenty-first century. In this context, governership profession in the Ottoman State generally maintained its importance, besides it experienced some changes related to the position in the management mechanism. In this study, the governership institution and the professional activities of the governors in the last period of the Ottoman State are examined on the basis of Hudâvendigâr Province. In this way, it is aimed to make inferences that will contribute to the studies

¹ Bu çalışma, Muammer DEĞİRMENDERE tarafından Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Kamu Yönetimi Anabilim Dalı'nda (Bursa, 2015) hazırlanan "Osmanlı Devleti Taşra İdaresindeki Dönüşümün Valilik Kurumu Üzerindeki Yansımaları (Hudâvendigâr Eyâleti Örneği, 1839-1908)" isimli doktora tezinden üretilmiştir.

of Turkish Administrative History by holding a magnifying glass on a cross section of the history of the governorship profession. The newspapers, memories and especially the documents obtained from the Prime Ministry Ottoman Archives that belong to this term, have shed light on this research.

Key words: The Ottoman State, Governorship Institution, Ottoman Governors, Hudâvendigâr Province, Bursa.

Giriş

Değişik disiplinlerin tarihi ile ilgili yapılan çalışmalar, o disiplinlerle profesyonel olarak ilgilenen kişilerin biyografileri ve mesleki faaliyetleri ile ilgili bilgiler de sunmaktadır. Örneğin eğitim tarihi çalışmaları eğitimciler, tıp tarihi çalışmaları hekimler ve yönetim tarihi çalışmaları da yöneticiler hakkında hatırı sayılır veriler sunabilmektedirler. Bu durum doğal bir süreç olarak görülebileceği gibi dolaylı bir kazanım olarak da değerlendirilebilir. Bir meslek gurubunun belirli bir dönemde gerçekleştirdiği icraata hasredilmiş bir çalışma diğer meslek gruplarıyla ilgili yapılan çalışmalarla birleştirildiğinde oldukça anlamlı olacaktır. Farklı meslek gruplarına özel ve dönemsel araştırmalar yapılırsa bir yapbozun parçalarını birleştirircesine döneme veya ilgilenilen ana sahaya dair tümevarımlarda bulunma imkânı oluşabilecektir.

Bu düşünceden hareketle valilik gibi etkili bir meslek grubuyla ilgili bir çalışmanın yapılmasının bu amaca hizmet edebileceği umulmaktadır. Gerçekleştirilen çalışma ile hem bir döneme hem de bir bölgeye dair aydınlatıcı bilgilere ulaşılabileceği öngörülmektedir. Bu çalışmada valilik mesleğini ifa eden bürokratların icraatları incelenirken dönem olarak Türk İdare Tarihi'nde hemen her alanda olduğu gibi taşra idaresinde de önemli değişimlerin yaşandığı dönem; Tanzimat ve II. Meşrutiyet arası, yönetsel bölge olarak da Osmanlı Devleti'nin başkente yakın ve büyük vilayetlerinden biri olan Hudâvendigâr Vilâyeti seçilmiştir. Çalışmada güncel kaynaklar kullanıldığı gibi dönemin yakın şahitlerinin anılarından, döneme ait gazetelerden ve arşiv belgelerinden de faydalanılmıştır. Öncelikle, valilik kurumunda Tanzimat'la başlayan dönüşüm hakkında genel bir bilgilendirme yapılmıştır. Ardından ana konuya geçilmiş, bu meyanda valilerin göreve başlamaları, imar, teftiş, eğitim, ulaşım ve güvenlikle ilgili faaliyetleri ve gündem dışı faaliyetleri hakkında belgeler ışığında bilgilendirme yapılmıştır. Görev yaptıkları yerlerdeki kişilerin ve de valilerin kendi ifadeleriyle dile getirdikleri icraatları, konuyu daha canlı bir hale getireceği düşüncesiyle özellikle ele alınmıştır. Çalışmada sunulan bilgilerin örnek mahiyetinde icraatlar olduğu, valilerin görevlerinin bahsi geçen dönemde talimatnameler ve nizamnameler çerçevesinde net olarak belirlendiği hatırdaki tutulmalıdır.

Tanzimat ve Valilik Kurumundaki Değişim

Osmanlı Devleti'nde valiler Tanzimat'tan önce, sahip olduğu yetkiler ve sorumluluklar bakımından eyaletlerin en üst yöneticisi ve hükümdarın taşradaki vekili konumunda idiler. Bu dönemde devletten maaş almayan valiler, yerelde toplanan vergilerin bir kısmını alırken, aynı zamanda "imdad-ı hazeriye", "imdad-ı seferiye" gibi bazı ek gelirlere sahip olmuşlardır. Zaman zaman otonom bir görüntü ortaya çıkaran bu

durum, bazı asi valilerin olumsuz icraatlarının da etkisiyle Tanzimat'ın ilanını müteakip değişmiştir.

Taşra idaresinde on dokuzuncu yüzyıla kadar, halkı yer yer baskı ve zulümlere maruz bırakan valilerin suiistimaline açık bir durum gözlenmektedir. Bu yöntem, Tepedelenli ve Kavalalı gibi iç güvenliği zafiyete uğratan yöneticilerin ortaya çıkmasına zemin hazırlamıştır (Engelhardt, 1999:449). Bunlardan ikincisi gerek askeri ve mali gerekse diğer alanlarda hükümdarı II. Mahmud'dan daha önce ve daha başarılı reformlara imza atarak, günün şartlarında en uygun vilayet yönetimine dair bazı ipuçlarına ulaşmıştır. II. Mahmud zamanına kadar bir insanın yaşamına veya ölümüne dahi karar verme yetkisine sahip olan valilerin bu geniş hareket alanı, bu padişah tarafından kısıtlanmış ve valiler gittikçe başkentin çekim alanına girmeye başlamıştır (Davison, 1963:27).

Tanzimat'ın ilanı ile birlikte çoğu alanda olduğu gibi eyalet yönetiminde de reform çalışmalarına girilmiştir. Bu dönemde eyalet yönetiminde milat sayılabilecek bir girişimde bulunulmuş ve valilerin askeri yetkileri alınmıştır (Ortaylı, 2008:431). Ahmed Cevdet Paşa gibi ulema kökenli birkaç istisna hariç Tanzimat devrinin devlet adamları Bâbîâlî'deki kalemlerden yani sivil bürokrasiden yetişmişlerdir (Ortaylı, 2009:124).

Bu girişimin fitilini Mustafa Reşit Paşa ateşlemiştir. Tecrübeli devlet adamının düşüncesine göre; valilerin baskıcı yönetimine son verilmesi, yönetim örgütünün Tanzimat ilkelerine uygun hareket edebilmesi için gerekli olan en önemli şartlardan birisiydi. Bunun için de başta valiler olmak üzere tüm eyalet yöneticileri merkezin maaşlı memurları haline getirilmeli ve de halkın yönetime dahil olmasıyla valilerin meşveretle iş görmeleri sağlanmalıydı. Bu düşüncenin etkisiyle; valilerin askeri yetkileri, doğrudan merkezdeki kendi birimleriyle ilişki içinde olan muhafıza ve mali yetkileri de muhassıla verildi (Sencer, 1984:52).

Taşra idaresine dair yapılan düzenlemeler çerçevesinde valilerin görev ve yetkilerinde kapsamlı değişiklikler yapılmıştır. Bu değişikliklerin en önemlileri 1849 Meclis Düzenlemesi, 1852 Fermanı, 1858 Talimatnamesi, 1864 ve 1871 Vilayet Nizamnameleri ve 1876 Vilayet Talimatnamesi'nde maddeler halinde sayılmıştır. Lakin yolda yürümek bambaşka bir meseledir. Gerek nizamname, talimatname ve beyannamelerde birebir valilere atfedilen maddelerin gerekse taşradaki dönüşümün maddelere dökülmemiş etkilerinin valilik kurumu üzerindeki izlerini incelemek ve teorinin pratiğe yansımaları izlemek oldukça ilgi çekicidir.

Valilerin Mesleki Faaliyetleri

Bu çalışmadaki mesleki faaliyetler ifadesinden kasıt, icraat kelimesiyle tarif edilebilecek faaliyetlerdir. İcraatların gerçekleşebilmesi için valilerin öncelikle görevlerine başlamaları gerektiği muhakkaktır. Tabii ki bu belirli bir eğitim aldıktan sonra gerçekleşebilecek bir şeydir. Yeni eğitim sistemi kendilerine parlak bir ikbal oluşturmak isteyen gençler için daha cazip hale gelmeden önce, modern bir eğitimden geçme imkânı olmayan eski kuşak valiler, genelde kalemlerde usta katipler tarafından ve dış dünyaya kapalı, yazışma pratiğinin ağırlıklı yer tuttuğu bir eğitimden geçmişlerdir (Kırmızı, 2008:70). Alaylı olarak tabir edilebilecek bu grubun aldıkları

eğitimden sonra neredeyse hiç tecrübe edinmeden vali olarak atandıkları dahi olmuştur. Modern okulların açılmasıyla eğitimin önemi artmaya başlamış ve kariyer basamakları daha belirgin hale gelmiştir.

Göreve Başlamaları

Geleneksel veya modern bir eğitim aldıktan sonra bir vesileyle vali olmasına karar verilen kişi, görevine başlamadan önce bir sadakat yemini ederdi. 1849 tarihli Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliye mazbatasına göre merkezdeki memurların, valilerin ve diğer taşra idarecilerinin yemin etmeleri kuralı getirildi (Eryılmaz, 2010:123).

10 Şubat 1850 tarihli Takvim-i Vakayi nüshasında şöyle bir yemin metni yayımlanmıştı:

“Huzûr-ı ma’âl-meofûr-ı hazret-i şehin-şâhîde icrâ olunan sûret-i tahlîfiye der ki: Pâdişâhıma ve devlet-i aliyyelerine sadâkatden ayrılmayacağıma ve her nasıl nâm ve te’vîl ile olur ise olsun rüşvet almayacağıma ve Pâdişâhımın ruhsat-ı seniyyesiyle kabûlü mücâz olan hedâya-yı resmîyyeden başka memnû’ olan hediye kabul etmeyeceğime ve emvâl-i mîrîyeyi irtikâb ve telef itmeyüb ve hiç kimseye ettirmeyeceğime ve lüzûm-ı hakîkîsi tebeyyün etmedikçe hazîne-i mîrîye-ye masârif vukû’unu tecvîz eylemeyeceğime ve icâb-ı sahîh olmadıkça mücerred ri’âyet-i mebnî me’mûr istihdâmına lüzûm göstermeyeceğime... (Takvim-i Vakayi, Def’a 419).

Valiler genellikle ellerinde hükümet tarafından kendilerine verilen talimatnamelerle görev yerlerine giderlerdi. Görev mahallerine varır varmaz ellerindeki talimata uygun tebliğde bulunurlar, zihinlerinde idealize ettikleri çalışmaları bu tebliğin zeylinde irad ederlerdi. Merkezdeki yöneticiler de onların bir an önce görev yerlerine ulaşmalarını isterlerdi. Merkezin bu tez canlı davranışı ile ilgili Mehmed Tevfik Bey’in şu ifadeleri oldukça aydınlatıcıdır:

Hudâvendigâr Vilâyeti’ne tayin edildiğini öğrenen Mehmed Tevfik Bey’e dakika kaybetmeden yola çıkması, kendisini Mudanya’ya götürecek vapurun dahi hazır olduğu bildirilmişti. Bu acelenin sebebini öğrenmek istediğinde ise sefelinin şehremini tayin edildiğini, derhal başkente gelmesi için emir aldığını, vilayetin bir gün bile valisiz kalıp vekâletle idaresi uygun olmayacağından aynı günde hem Reşid Paşa’nın Bursa’dan hareket etmesi hem de kendisinin oraya ulaşması gerektiği bildirilmişti (Mehmed Tevfik Bey, 1993:372). Bu örnek tek değildir. Hudâvendigâr, Aydın ve Bağdat Valileri’nin bir an önce görev yerlerine gitmeleri gerektiğinden kış basmadan önce bu mahallere varmaları hususunda sadaret tarafından uyarılmaları gibi birçok durumla karşılaşılmaktadır (BOA., İDH., 1014:80064).

Genelde vilayetlerde bir devir-teslim yaşanmazdı. Çünkü halef gelmeden selef vilayetten ayrılmış olur, nadiren de olsa selef, halef İstanbul’dan ayrılmadan Dersaadet’e gelirse vilayet hakkında bazı bilgilendirmelerde bulunabilirdi. Valiler yeni görev yerlerine trenle gitmişlerse istasyonda bütün sivil ve askeri memurlar tarafından resmî törenle karşılanırlardı. Onların ve halkın huzurunda valilik fermanı okunur ve akabinde âdet üzere top atışları yapılırdı (Kırmızı, 2008:124). Görev yerlerine

ulaştıklarında "buyrultu"²larla eyaletin yüksek dereceli memurlarına ve yerel seçkinlerine kendilerinin padişahın fermanıyla atandıklarını bildirirlerdi. Şehrin ileri gelenlerinin huzurunda okunup kayıtlara geçirilen buyrultuların genelinde, halka zulüm yapılmaması, güven ve asayişin sağlanması fakir ve fukaranın gözetilmesi konusunda azami gayret gösterileceği belirtilir ve tüm görevlilerden de aynı beklentide oldukları ifade edilirdi.

Bunlara örnek olarak: Sarım Paşa'nın atanma iradesini paşa kapısı önünde şehrin ileri gelenlerine okutması (BOA., İ.DH.,204:11702), Agah Paşa'nın Bursa'ya ulaştığında elindeki fermanı şehrin ileri gelenlerinin önünde okuması ve tüm tebaaya adaletle muamele edileceğini bildirmesi (BOA., İ.DH.,289:18151) ve aynı şekilde Mehmet Namık Paşa'nın atama fermanının şehrin ileri gelenlerinin önünde okunması gösterilebilir (BOA., İ.DH.,329:21459).

Belirtildiği üzere vali paşalar bu yolla, merkezin talimatlar vasıtasıyla kendilerinden istedikleri hususlar doğrultusunda vaatlerde bulunur, yörenin memur ve halkını, doğrudan veya dolaylı olarak üzerlerine düşen görevler hakkında bilgilendirilmiş olurlardı. Örneğin, Mustafa Nuri Paşa'ya merkez tarafından gönderilen bir talimatın müsveddesinde: Hudâvendigâr Eyâleti'ne Mustafa Nuri Paşa'nın atanmış olduğu, kendisi şehir idaresi ve halkın sorunları hakkında bilgi sahibi olan yüksek rütbeli bir devlet memuru olması hasebiyle en güzel şekilde hizmet edeceğinin muhakkak olduğu belirtilmektedir. Kendisinden önceki valiye daha önce eyalete gönderilen güvenlik, maliye ve mülkiye işleri ile ilgili emir, talimat ve benzeri resmi evrakların şahsına teslim etmesinin bildirildiği vurgulanmaktadır. Kendisinin zaten bu belgelerden yeterli bilgilere sahip olacağı ifade edilmekle beraber, eyaletteki konsoloslarla ve reaya ile ilişkileri, memurlarının sevk ve idaresi konusunda kısa bir bilgilendirme yapılmaktadır (BOA., İ.MVL.,68:1301).

İmar Faaliyetleri

Valilerin gerçekten yapacak çok işleri vardı. Özellikle klasik idare sisteminin hükmünü yitirmesinden sonra beledi işlerin yürütülmesinde bir boşluk meydana gelmiş ve bu da vilayet yöneticileri için ayrı bir handikap oluşturmuştur. Mali açıdan çıkmaza girmiş bir devletin taşra idaresini üstlenmiş olan valiler, doğal olarak mali işlerde epeyce zorlanmış ve fazlaca çaba sarf etmişlerdir. 1826 yılında yeniçeriliğin kaldırılmasıyla kadılık kurumunun hükmü azaldığından, valiler şehirlerin imar ve bayındırlık işleriyle de birinci dereceden ilgilenmeye başlamışlar ve eyalet ileri gelenleriyle bu işlerin nasıl yürütüleceğine dair geleneksel toplantılar yapmaya başlamışlardır. Beledi işlere dair getirilen bu ek yüke karşılık olarak, bu tarihten sonra yargı işlerine pek karışmadıkları görülmektedir (Çadircı, 1991:20).

Bursa özelinde Ahmed Vefik Paşa'nın birçok önemli mimari eser inşa ettirerek bu konuda başı çektiği muhakkaktır (Dostoğlu, 2009:21). Paris sefirliği zamanında Haussmann'ın bu kentte yaptığı yenilikleri görme fırsatını yakalaması, onun Bursa'da yaptığı gerek imar gerekse sosyal çalışmalara büyük katkı sağlamıştır (Kaygalak,

² Buyrultu: Sadrazam, vezir, beylerbeyi vb. yüksek devlet görevlileri tarafından yazılan buyruk. (Türk Dil Kurumu Türkçe Sözlük, 2011: s.419)

2008:170). Kendisinin ve diğer bazı valilerin Bursa'da yaptıkları imar ve bayındırlık faaliyetleri, bu çalışmanın hacmini zorlamadan, zamanın yakın tanıklarının eserlerinden faydalanarak şu örneklerde görülebilir:

-Şahadet Camii Mahmud Celaleddin Paşa zamanında yeniden inşa edilmiştir (Hasan Taib Efendi, 2009:50).

-Bursa'da ilk önce Gureba Hastanesi³ açılmıştır. Daha sonra Mahmud Celaleddin Paşa zamanında yenilenerek mükemmel ve göz alıcı hale getirilmiştir (Hasan Taib Efendi, 2009:53).

-Mahmud Celaleddin Paşa zamanında Pınarbaşı Suyu'nun kaynağı demir parmaklıklarla çevrilmiştir (Hasan Taib Efendi, 2009:54).

-Bursa Mevlevihanesi içerisindeki Hünkar Dairesi inşa edildikten sonra hiç tamir görmemiş, Münir Paşa'nın valiliği döneminde, ön keşif yapılarak seksen bin kuruşa mal olacağı vakıflar hazinesi idaresine bildirilmiş, fakat bu meblağın karşılığı bulunamadığından, onarım gerçekleştirilememiştir (Hasan Taib Efendi, 2009:60).

-Bursa Ulu Cami'deki hatlar ve levhalar, zamanın yıpratmasıyla neredeyse okunmayacak bir hale gelmişken, bu durum Halil Paşa'nın dikkatini çekmiş ve Padişah'ın özel yardımlarıyla, silme ve tamir metotları kullanılarak yenilenmiştir (Hasan Taib Efendi, 2009:80).

-Mahmud Celaleddin Paşa zamanında Ulu Cami civarındaki bir leblebici dükkanında çıkan yangının sonucunda, cami minarelerinin şerefelerinden yukarıya yanmış, padişahın desteğiyle minareler onarılarak üzerlerine paratonerler yerleştirilmiştir (Hasan Taib Efendi, 2009:80).

-Ulu Cami'nin bahçesinde, kuzey kapısının karşısındaki mermer çeşme Münir Paşa'nın hayır eserlerinden bir tanesidir (Hasan Taib Efendi, 2009:82).

-Belediye binasıyla Orhan Camii arasında Millet Bahçesi bulunmaktadır. Bahçenin doğu tarafında hasılatı Belediyeye ait olan bir gazino vardır. Bu alan padişahın doğum ve cülus günü kutlamaları için tahsis edilmiştir. Belediye dairesi ve bahçe Mahmud Celaleddin Paşa'nın gayretleriyle mevcut görünümüne kavuşmuştur (Hasan Taib Efendi, 2009:84).

-İsmail Hakkı Bursevi Dergahı Halil Paşa zamanında mükemmel bir surette onarılmıştır (Hasan Taib Efendi, 2009:87).

-Akbiyık Zaviyesinin bitişiğindeki mezarlığın duvarında Ahmed Münir Paşa'nın hayır eseri olan bir çeşme bulunmaktadır (Hasan Taib Efendi, 2009:104).

- Vali Halil Paşa'nın gayret ve yardımlarıyla Hünkar Köşkü genişletilmiştir. (Hasan Taib Efendi, 2009:126).

-Ahmed Münir Paşa zamanında Zeyniler Mahallesi'nde ahşap bir medrese yeniden inşa etmek suretiyle tamir ettirilmiştir (Hasan Taib Efendi, 2009:143).

---

³ Gureba Hastanesi kuruluşunu Ahmed Vefik Paşa'ya borçlu iken, Reşid Mümtaz Paşa'nın ismiyle müsemma hastane de bir başka valinin Bursa'ya katkısı olarak tarihe geçmiştir. (Bkz. Sevilay Kaygalak, 2008:184).

-Sultan Cem Türbesi'ndeki, sahip olduğu kırmızı rengin taklit edilmesi imkânsız olan çinilerin ve işlemelerin üzerine cahil bir vali tarafından tamir etmek maksadıyla badana sürdürülmüş, fakat sonraları Ahmed Vefik Paşa bu badanaları kazıtmıştır (Doktor Osman Şevki, 2012:84).

-Ahmed Vefik Paşa Hastanesi, daha önce Eski Saray'ın bulunduğu alan civarındaki Damad Efendi Konağı'nın Ahmed Vefik Paşa tarafından hastaneye çevrilmesiyle ortaya çıkmıştır. Zamanın şartlarında ülkede İstanbul dışında bulunan en iyi hastanelerden birisidir (Doktor Osman Şevki, 2012:100).

Ulu Cami'nin kible karşısındaki kapıdan çıkışta görülen çeşme Ahmed Münir Paşa tarafından yaptırılmış olup kendisinin yaptırdığı diğer çeşmelerde olduğu gibi, zamanında Bursa'nın en lezzetli ve meşhur suyu olarak bilinen Kavak Suyu içilebilmekteydi (Mehmed Ziya, 2009:86).

Teftiş Faaliyetleri

Valilerin mesleki faaliyetlerinin en önemlilerinden birisi de teftiş faaliyetleriydi. Valiler nizamname ve talimatnameler vesilesiyle kendilerinden istenen bu faaliyete büyük ehemmiyet vermişler, genelde bu teftişlerin sonuçlarını ve bu sonuçlara binaen görüş ve önerilerini merkeze raporlar ve layihalar vasıtasıyla bildirmişlerdir.

Örneğin Bursa Mutasarrıfı Nurettin Paşa Kütahya, Afyon, İnegöl, İnönü ve Pazarcığa giderek bir layiha hazırlamıştır (BOA., A.}MKT.NZD., 352:68). Benzer şekilde Hudâvendigâr Valisi Mahmud Celaleddin Paşa Kütahya, Karahisar ve Ertuğrul sancaklarını teftiş ettikten sonra ziraat bankaları, temettü vergisi, muhacirlerin iskanı, hapisaneler, arazi vergisi ve menafi sandıklarıyla ilgili meseleler hakkında yapılanları ve yapılması gerekenleri raporunda bildirmiştir (BOA., DH.MKT., 1877:101).

Bunun yanında ilgilenilen dönemin sonuna doğru, valilerin başka işlerle uğraşmaktan pek teftişe zaman ayıramadıkları anlaşılmaktadır. Mehmed Tefvik Bey vilayetteki işlerin gidişatını yerinde görmek için teftiş gezilerine çıkmak istediğini, fakat gerek Sultan Abdülhamid'in çıkardığı ekstra işler ve Saray erkanının müdahalelerinden fırsat bulamadığını belirtmektedir (Mehmed Tefvik Bey, 1993:382).

Eğitimle İlgili Faaliyetleri

Valiler eğitim işleri ile de yakından ilgilenmekteydi. İlgi alanlarına hem klasik hem de modern eğitim kurumları girmektedir. Örneğin Hudâvendigâr Valisi Ahmed Vefik Paşa, Maliye Hazinesi'nce idare edilen vakıfların, Evkâf-ı Hümâyûn Hazinesi idaresine alınmasıyla elde edilecek gelirlerin medreselerin ıslahına tahsisini (BOA., İ.DH., 1295:101979) istediği bir layiha göndermişti. Onun bu gayretleri çok fayda sağlamamış olmalı ki İmparatorluğun son dönemlerinde görev yapan Mehmed Tefvik Bey medrese zihniyetinin kolaylıkla değiştirilemeyeceğinden bahsetmektedir. Buralardan yetişmiş bazı büyük şahsiyetler hariç, birçoğunun işleri kılıfına uydurmak gibi bir alışkanlık edindiklerini belirtmektedir (Mehmed Tefvik Bey, 1993:377).

Bahsi geçen dönemde Bursa'da valilerin gayretleriyle, ileride asırlık tarihleriyle gurur duyacak olan şu modern eğitim kurumları açılmıştır (Hızlı, 2009:99):

1845 Askeri Rüşdiye (Işıklar Askeri Lisesi)

1869 Hamidiye Sanayi Mektebi (Tophane Endüstri Meslek Lisesi)

1883 Daru'l-Muallimin (Erkek Öğretmen Okulu, daha sonra Çelebi Mehmet Lisesi)

1884 Mülkiye İdadisi (Erkek Lisesi)

1891 Hamidiye Ziraat Ameliyat Mektebi (Tarım Meslek Lisesi)

Bu sonuncusunun inşasında Mahmud Celaleddin Paşa ciddi çaba sarf etmiştir. Hatta eşine az rastlanır öyle bir emek daha harcamıştır ki o da okulun inşaatı hakkında yazdığı şiiirdir. Bu şiirin son beytinde:

“Kemâl-i şevkile târîh-i tâmını yazayım

Konuldu mekteb-i zirâ'a nev-esâs-ı kaîd”

ifadelerini kullanarak, inşaatın başladığı senenin ebced hesabıyla Rumi 1307 olduğunu vurgulamıştır (Çiftçi, 2013:170).

Ulaşım İlgili Faaliyetleri

Ulaşım sorununun çözümü de valilerin gündemlerinin bir diğer önemli konusuydu. Bursa'da kent içi yolların yapımında en ciddi faaliyetler Ahmed Vefik ve Nazif Paşa valilikleri zamanında gerçekleştirildi. Ana hatlarıyla belirtilecek olursa Ahmed Vefik Paşa zamanında Çekirge'yi Bursa'ya bağlayan yeni yol ile Hükümet Caddesi'ni dik kesen Gemlik Caddesi yapıldı ve kentin ana sokakları genişletilerek, çıkmaz sokakların sayısı azaltıldı. Nazif Paşa döneminde Uludağ ve Mudanya yolları genişletildi. Acemler Karacabey arasını birleştiren yol Celaleddin Paşa'nın valilik döneminde yapılırken, Ahmed Münir Paşa döneminde Maksem Caddesi yapılmaya başlandı. Münir Paşa aynı zamanda yarım kalan yolları tamamlattı. Reşid Mümtaz Paşa'nın valiliği sırasında ise Hamidiye (Cumhuriyet), Altıparmak, Mecidiye (Fevzi Çakmak) Caddeleri hizmete sokuldu (Günay, 2009:252). Ulaşım sisteminin gelişmesinde sanayileşme ve dış ticaretin gelişmesinin de yadsınamaz bir önemi vardı. Denizyolu da unutulmuş değildi. Fabrikalarda üretilen ipeğin ticareti için Bursa ile İstanbul arasında deniz ulaşımı sağlandı (Dörtok Abacı, 2005:124).

Güvenlikle İlgili Faaliyetleri

Çok kültürlü ve çok milletli bir yaşam alanında, valilerin güvenlik çalışmalarıyla ilgilenmemeleri düşünülemezdi. Hem asayiş sağlaması için hem de bir vesileyle asayiş bozulursa durumu düzeltmek için mesai harcarlardı. Uhdesinde bulunan bölgelerde halkın güvenliği sağlandığından dolayı memnuniyetlerini bildiren Hudâvendigâr Müşiri Mustafa Nuri Paşa'nın yazısında (BOA., A.)MKT., 51:95) olduğu gibi bazen bu iş kolay olur, eşkıyaların takip ve cezalandırılması için Hudâvendigâr Valisi'nin bir miktar asker istediğine dair yazıdan (BOA., İDH., 566:39388) anlaşıldığı üzere eldeki imkânların kıtlığından ötürü bazen de zor olurdu. Güncel asayiş problemlerini çözmek için inisiyatif kullanmaları da sık rastlanan bir durumdu. Münir Paşa'nın, peş peşe tekrar eden uygunsuz davranışların engellenmesi için verdiği emir, memnuniyet

ifadeleri de eklenerek Bursa gazetesinde halka duyurulmuştu (Bursa Gazetesi, Sayı 102).

Şahitlerin Gözüyle Valilerin İcraatları

Valilerin gerçekleştirmiş olduğu icraatlara dair daha yakın bir şahide ihtiyaç duyulursa, Hudâvendigâr Valisi Reşid Paşa'ya tevcih buyrulan vezirlik rütbesine dair menşuru götürmeye memur Sâdık El-Müeyyed Paşa'nın ifadelerine başvurulabilir. Sadık Paşa, bu görevin yerine getirilmesi ile ilgili bilgileri verdikten sonra, "vilâyetin ahvâl ve muâmelât-ı umûmîsine gelince" diyerek gözlemlerini aktarmaktadır. Bursa'ya birisi yedi ve diğeri dört sene önce olmak üzere iki defa seyahat ettiğini vurgulamakta, Reşid Paşa valiliğe geleli henüz bir sene gibi az bir zaman olmasına rağmen, birçok işlerin başarıldığına ve eserler inşa edildiğine dair bilgi aldığını ve şahit olduğunu belirtmektedir. Ardından tahkik edebildiği icraatlar hakkında şu bilgileri aktarmaktadır (BOA., Y.E.E., 58:21):

-Hudâvendigâr Gazi'nin Çekirgedeki Camii şerifi aslına uygun (daha güzel) tamir edilmiş ve Padişah bu caminin ikinci banisi olmuştur.

-Aynı caminin yakınında mükemmel bir mekteb-i ibtidai ve bir karakol inşa edilmiştir.

-Bursa'nın tam ortasında, dokuz yüz yetmiş metre uzunluğunda ve on iki metre genişliğinde ve hiçbir tarafta virajı, kıvrımı ve dönüşü olmayan padişahın adının⁴ verildiği benzerine ancak en medeni şehirlerde rastlanabilecek bir cadde yapılmıştır.

-Bursa şehrine çoktan yapılmış olması gereken gayet büyük ve düzenli bir mezbaha tesis edilmiş ve bir yıllık hâsılatıyla inşaat masrafları karşılanmıştır. Reşid Paşa'nın valiliğine kadar Bursa Belediye Dairesi'nin geliri yıllık dört bin lirayı bulmazken, onun zamanında yedi bin liraya ulaştığı ve on bin liraya ulaşmasının beklendiği görülmüştür.

-Bursa'nın pazar yeri camilerin arasında kaldığından, pazar atıklarının çöpleri ibadethanelerin kutsiyetine uygun düşmediğinden ve cemaat bundan rahatsız olduğundan, yine o civarda uygun bir yere pazar yeri nakledilmiş ve etrafında geliri Bursa Gureba Hastanesine verilmek üzere elli kadar dükkân inşa olunmuştur.

-Hamidiye Caddesi üzerinde Kütahya çinisiyle süslenmiş benzeri görülmemiş bir çeşme ve bitişiğinde muntazam ve zarif bir karakol vücuda getirilmiş ve bunların aynısının caddenin diğer başına da yapılması kararı alınmıştır.

-Bursa'nın içinde ve civarında düzenli karakollar yapılmıştır.

-Nüfusu genellikle Müslüman olan İnegöl kazasında muntazam bir frengi hastanesi tesis olunduğu gibi diğer mahallerde de yapılması niyetine girilmiştir.

-Yol ve köprü inşaatına fevkalade önem verilerek gerek yeni gerekse tamir şeklinde birçok nafia çalışması yapılmıştır.

-Maarif dairesinin resmi kayıtlarından edinilen bilgilere göre son bir sene zarfında Bursa'nın merkez ve taşrasında üç rüştiye ve takriben yüz otuz kadar ibtidai mekatib inşa olunmuştur.

---

⁴ Hamidiye Caddesi = Cumhuriyet Caddesi

Valilerin Kendi İfadeleriyle Yaptıkları Çalışmalar

Valiler kendileri de peyderpey icraatlarını İstanbul'a yazdıkları yazılarda veya raporlarda bildirmişlerdir (BOA., MVL., 586:93).⁵ Hudâvendigâr Valisi Mahmud Celaleddin Paşa'nın yolladığı şu rapor buna güzel bir örnek teşkil etmektedir (BOA., Y.PRK.UM., 16:113):⁶

Paşa padişahın tevcihatıyla Bursa'da son zamanlarda gerçekleştirdiği icraatları şu şekilde arz etmiştir:

-Ulu orta içki içmek, düğün vesilesiyle ortalık yerde köçek oynatmak, bahçelere kadın götürmek gibi edebe aykırı hareketler tamamen yasaklanmıştır. Buna cesaret edenler derhal cezalandırılmış ve herkes şer'i kanuna aykırı davranmaktan kaçınır olmuştur.

-Silahlı gezmek yasaklanmış ve elinde, üzerinde silah bulunanların silahları zapt edilerek, Paskalya'da ve yöre adetlerine göre ramazan ayının ilk gecesinde silah atırılmamıştır.

-Bunun gibi Paskalya'da Hıristiyanları tahkir için hasır yakıp üzerinden atlamak Müslümanlarca adet iken bu dahi tamamen yasaklanmıştır.

-Her Müslüman ferdin camilerde cemaatle namaz kılması için imamların tembih ve takibiyle, önceleri kahvehaneler bi-namazlarla dolu iken, namaz vakitlerinde kahveciler iskemleleri kaldırıp gazları söndürüp herkesi camiye yollamışlardır.

-Âlimler ve şeyhler gelip padişaha teşekkür ve dualar etmişlerdir. Camiler ağzına kadar cemaatle dolmuştur.

-Ramazanda uygunsuz sonuçlar doğuran oyunlar yasaklandığından, herkes edep dairesinde gezmiştir. Şehrin aydınlatılması için fener sayısı bin yedi yüze çıkartılmıştır.

-Koyun etinin okkası yedi kuruşa satılmakta iken ramazanın ilk gününde kasap esnafının kethüdaları sıkıştırılıp altı kuruşa ve pazar yerlerinde satılan etler beş kuruşa indirtilerek, halktan padişah için hayır dua alınmıştır.

-Kütüphaneler mahkeme üyeleri, eşraf ve ulema-yı beldeden oluşan bir komisyon tarafından teftiş edilmiş, sayımı yapılmayan ve şunun bunun elindeki kitaplar geri alınmaya başlanmıştır.

-Medreseler o zamana kadar hiç sayılmamış ve bir takım meçhul kişiler buralarda yatıp kalkarken, yeni baştan kefilî olan, şerefli ve temiz talebelerden başkasının medreselerde iskânı yasaklanmıştır. Medrese defterleri tanzim edilmeye, mutemet ve görevliler tayin olunmaya başlamıştır.

⁵ Örnek: Hudâvendigâr Eyâleti'nde 4 Zilkade 1275 tarihinden 15 Zilkade 1275 tarihine kadar vukuatı şamil Hudâvendigâr Vâlisi'nin jurnali (BOA., MVL., 586:93, T:29.Za.1275 (30 Haziran 1859)).

⁶ Arşiv belgesi ve transkripsiyonu için bkz. Ek: Hudâvendigâr Vâlisi Mahmûd Celâleddîn Paşa'nın Yaptığı İcrâât ve İslahâtlar.

-Âlimler, şeyhler ve hatipler gruplar halinde hükümet dairesine iftara davet olunmuş ve teravihler kılınmıştır. O zamana kadar karşılaşmadıkları böylesi bir uygulamadan ötürü hepsi padişaha dualar etmişlerdir.

-Yetim sandıklarının ve vakıflardaki paraların o ana kadar hesapları görülmemiş, vasi ve mütevellilerinin zimmetinde hayli para olduğu haber alınmış olduğundan her tarafta komisyonlar oluşturulmuş, yetim ve vakıf paralarının hesapları görülerek bir takım gizli haklar açığa çıkarılmaya başlanmıştır.

-Ecdadın eserlerinden olan camiler tamir edilmiş ve hasırlar yenilenmiştir.

-İki buçuk aylık görev süresince, Bursa civarında henüz iskân olunmayan muhacirler yerleştirilip dört köy teşkil edilmiştir.

-Bayramdan sonra vilayetin her tarafı bizzat dolaşarak, birçok ıslahat ve padişahın rızasına uygun icraatlar yapmak için çaba sarf edilmesi planlanmıştır.

Benzer şekilde bir başka Hudâvendigâr Valisi Hamdi Paşa, hakkında çıkan söylentiler üzerine yaptığı küçük savunmasında yaptığı icraatlara dair ipuçları vermektedir. Vali olarak atanmasından o ana kadar, toplumun ve tebaanın her sınıfını adaletle yönettiğini belirtmektedir. Eşkivalığı ortadan kaldırmaya çok dikkat ettiğini, memleketi gün be gün mamur etmeye, ahalinin refahını ve servetini artırmaya uğraştığını, kimsenin bir iğnesinin dahi zayi olmadığını ve çalınmadığını vurgulamaktadır. Bu ifadeleri makbul bulunmuş olmalıdır ki aynı dosyada bulunan bir başka belgede, hakkında çıkarılan asılsız söylentilere itibar etmeyip, Hudâvendigâr Valiliği görevine devam etmesi gerektiği belirtilmektedir (BOA., A.MKT.MHM., 351:4). Bunlardan başka, valilerin kendi yaptıkları işlerin daha muteber olduğunu gösterebilmek amacıyla, merkeze gönderdikleri layihalarında seleflerinin hatalarından bahsetmeleri ise sık karşılaşılan bir durumdur (Kırmızı, 2008:181).

Gündem Dışı Faaliyetler

Valiler, yukarıda Celaleddin Paşa'nın verdiği ilginç ayrıntıların dışında da bazı alışlagelmiş olmayan işlerle uğraşmak zorunda kalmışlardır. Bu konuda şu örnekler verilebilir:

Hudâvendigâr Valiliği'nden, Bursa'ya bağlı Cenezlik Kazası'ndan Mustafa'nın zevcesiyle olan anlaşmazlığının giderilmesi istenmişti (BOA., A.}MKT., 21:4). Nazife Hatun'u boşayan ve nafaka ödemeyen Domaniç Naibi Said Efendi'den nafakanın tahsili bir başka istenen husustu (BOA., A.}MKT.DV., 21:4). Tophane'de sakin Penbe Hanım'ın Gönen Kazası'nda bulunan Çerkez Hamid Ahmed Ağa'daki alacağı'nın tahsili davasında kendisine etmiş olduğu muameleden dolayı Cuma gününe kadar Hudâvendigâr Valisi'nin azledilmesini yoksa padişaha müracaat edeceği (atının ayağının altına düşerim demektedir) şeklinde şikâyette bulunmuştu (BOA., MVL., 550:105). Ayşe Mesude Hanım'ın yaptırdığı inşaat için yardım edilmesi konusunda talimat verilmişti (BOA., DH.MKT., 1601:108).

Valilerin diğer yönetim birimlerindeki uygulamalardan uygun gördüklerini kendi vilayetlerinde gerçekleştirmeye çalıştıkları da anlaşılmaktadır. Mesela Hudâvendigâr Valisi Nazif Paşa Vilayet meclis kararı uyarınca Şûrâ-yı Devlet'e ve Dahiliye Nezaretine yazılar yazarak, yolların ve kaldırımların bozulmasından ötürü,

Şehremaneti'nde de emsali görüldüğü gibi tamir masraflarının karşılanabilmesi için, buna sebep olan aşağıda belirtilen taşıt ve nakil hayvanlarından ve başka tahrip unsurlarından, şu miktarlarda aylık resim ve vergi alınması şeklinde bir uygulamayı başlatmak istemiştir (BOA., ŞD. ,1544:25):

Çift beygirli arabalardan	Beş kuruş
Çift beygirli landon	Beş kuruş
Fayton	Beş kuruş
Tek beygirli arabalar	İki buçuk kuruş
Tek beygirli tatar arabaları	İki buçuk kuruş
Çift beygirli tatar arabaları	Dört kuruş
Öküz arabası	Dört kuruş
Odun taşıyan katır ve beygir	Bir kuruş
Ayrıca Gemlik'teki kaldırımların tamiri için limana indirilecek	
Büyük zeytin fiçlarından	Yirmi para
Küçük zeytin fiçlerinden	On para

Bu sayılan işlerin dışındaki kuraklık ve doğal afet gibi istem dışı olayların oluşturduğu negatif sosyo-psikolojik etkinin giderilmesi, valilerin sahada ciddi emek harcamaları gereken konulardan birisi olmuştur. Bu durumlarda başarılı çalışmalar yapan bürokratlar, ilerleyen meslek hayatlarında bunun karşılığını görmüşlerdir. Bursa depreminden sonra imar ve inşaat amaçlı özel bir görevle Bursa'da bulunan Namık Paşa, bu tecrübesi sayesinde daha sonra bu vilayete vali olarak atanmıştır (BOA., İ.MMS.6:193).

Yayım faaliyetleri de ihmal edilmemişti. Her ne kadar, Mahmud Nedim Paşa yayımladığı talimatnamesinde; vilayet sisteminin rayında gitmediğini belirtirken buna sebep olarak belirttiği bazı unsurların yanında, yerel otoritelerin popülist amaçlı gazete ve yıllık yayımlaması ve göstermelik yol yapımı çalışmaları yapmalarındansa daha çok eğitim ve adaletle ilgili çalışmalar yapmaları gerektiğini vurgulamış olsa da (Davison, 1963:167), onun bu ikazının üzerinden on beş yıl bile geçmeden Hudâvendigâr Vilâyeti'ne, tab ettirilen 1303 senesi vilayet salnamesinin gayet güzel olduğuna dair bir tebrik yazısı yollanmıştı (BOA., DH.MKT., 1351:33). Bir tane salname yayınlayan vilayetler dahi varken, Hudâvendigâr Vilâyeti salnamesinin 35 defa yayınlanması dikkat çekici bir ayrıntıdır. Bunlardan ilki 1287/1870 tarihinde basılmıştır.

Valiler günlük işlerinin yanında merkezin başlarına sardığı dolaylı işlerle de uğraşmak zorunda kalabilmekteydiler. Örneğin Bursa'nın muteber bir sürgün mahalli olması hasebiyle, Hudâvendigâr valileri mesailerinin bir kısmını istemeye istemeye hatırlı sürgünlerin işleriyle meşgul olarak geçirirlerdi (Mehmed Tevfik Bey, 1993:378). Üstelik; kaplıcaları, tarihi ve güzel doğasıyla ziyarete değer bir şehir olan Bursa'ya gelen yerli ve yabancı muteber kişileri ağırlamak gibi işler de epey meşgul edici olabilmekteydi (Mehmed Tevfik Bey, 1993:383).

Sonuç ve Tartışma

Tanzimat Fermanı'ndan sonra hayata geçirilmeye çalışılan reformlar, bürokratların yenilikçi dünya görüşlerinin etkisi altında gerçekleşmiştir. Tanzimat Fermanı'nın ilanıyla tebaaya yeni haklar verilmesi ve bunların uygulanabilmesi amacıyla merkezde ve onun paralelinde taşrada yeniden yapılanma sürecine girilmiştir. Çünkü Tanzimat bürokratları merkezi yönetimle ilgili yapılan reformlardan arzulanan neticelerin alınabilmesi için, bunlarla bağlantılı ve destekleyici mahiyetteki reformların taşrada da hayata geçirilmesi gerektiğinin farkına varmışlardır. İlgilenilen zaman diliminde taşra idaresi yeniden ele alınırken en tepede eyalet yerini vilayete bırakmış, yeni idari birimler eskilere göre daha açık tanımlanmış ve tüm idare kademelerinde görev yapan memurların görev ve yetkileri net bir şekilde ortaya konmuştur. Yeni temsili ve adli kurumların vücuda gelmesiyle de taşrada branşlaşmaya dair ciddi adımlar atılmıştır.

Bu dönemden önce valiler hükümdarın vekili konumundayken, dönem içinde devletin birer temsilcisi haline gelmişlerdir. Bir insanın yaşamına veya ölümüne dahi karar verme yetkisine sahip olan valilerin, bu geniş hareket alanlarının kısıtlanarak başkentin çekim alanına girmelerinin sağlandığı görülmektedir. Bu bağlamda 1849 yılından itibaren yayımlanan talimatname ve nizamnamelerle, valilerin görevleriyle ilgili teorik yol haritası ayrıntılı olarak çizilmiştir. Bu çalışmada, oluşturulan teorik alt yapının pratiğe yansıyan yönünün ortaya çıkarılması için gayret gösterilmiştir. Osmanlı Devleti'nin son döneminde Hudâvendigâr Vilâyeti'nde görev yapan valilerin mesleki faaliyetleri arşiv belgeleri ve anılar ışığında incelenmiştir. Ele alınan dönemde valilerin yetkilerinde sürekli değişimler olsa da hemen her zaman amir olma konumlarını muhafaza etmişlerdir. Dönemin sonlarında yine bu konumlarını devam ettirmekle beraber gerek mesleki faaliyetleri gerekse çevreleriyle olan münasebetleri incelendiğinde, kelimenin tam anlamıyla memur formuna girdikleri görülmektedir. Yaptıkları çalışmalara yakından göz atıldığında genelde icraat ve hizmet olarak nitelendirilebilecek ve merkezdeki yönetimin kulağına hoş gelecek faaliyetlerde buldukları müşahede edilmektedir.

En nihayetinde, yirminci yüzyılın başlarında Osmanlı Devleti'ndeki vali profiline bakıldığında, her ne kadar yönettikleri bölgeler alan olarak farklı olsa da adeta Türkiye Cumhuriyeti'ndeki meslektaşlarınıninkiyle özdeş bir profille karşılaşılmaktadır. Elde edilen verilerin ışığında valilik kurumunun Türkiye Cumhuriyeti'ndeki bilindik şeklinin temelini Tanzimat döneminde atıldığı gözlenmiştir. Bu dönemde Osmanlı devlet sisteminde önemli vazifelerde bulunmuş çoğu bürokratin yolunun bir vesileyle taşradan geçtiği gözden kaçmamaktadır. On dokuzuncu yüzyılın son çeyreğinde Hudâvendigâr Vilâyeti'ne atanan eski başvekil, meclis reisi, seraskerlerin sayısının artmasından, valilerin merkezi bürokrasinin seçkin birer üyesi konumunda oldukları sonucu çıkarılabilir. Lakin bu olayın görünen yüzüdür. Esasında yirminci yüzyıla yaklaşırken yenileşme döneminin başındaki merkezden bağımsız, zaman zaman tehlikeli boyutlara varabilecek özerk hareketler sergileyen vali modelinin yerini gerek merkez gerekse bizzat valinin kendisi tarafından "merkezin maaşlı bir memuru" olgusunun içselleştirilmesiyle, devletin arzuladığı taşra yöneticisi modeline bıraktığı net bir şekilde görülmektedir.

Bu idare tarihi çalışması vesilesiyle; kurumlar ve bölgelerle ilgili ayrıntılı çalışmaların artırılması gerektiği bu sayede genele dair daha iyi çıkarımların yapılabileceği kanaatine varılmıştır. Bu çalışmalar yapılırken ülke içinde vilayetler arası karşılaştırmalarla birlikte uluslararası karşılaştırmaların yapılmasının da gerekliliği kayda değer görülmektedir.

Kaynakça

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA) Belgeleri

Dahiliye Mektubi Kalemî (DH.MKT.):

1351:33, T:16.N.1303 (18 Haziran 1886); 1601:108, T:04.B.1306 (6 Mart 1889); 1877:101, T:09..Ra.1309 (13 Ekim 1891).

İrade-i Dahiliye (İ.DH.):

204:11702, T:01.Z.1265 (18 Ekim 1849); 289:18151, T:24.R.1270 (24 Ocak 1854); 329:21459, T:26.M.1272 (8 Ekim 1855); 566:39388, T:02.Ca.1285 (21 Ağustos 1868); 1014:80064, T:07.R.1303 (13 Ocak 1886); 1295:101979, T:19.S.1299 (10 Ocak 1882).

İradeler-Meclis-i Mahsus (İ.MMS.):

6:193, T:27.Z.1271 (10 Eylül 1855).

İradeler-Meclis-i Vâlâ (İ.MVL.):

68:1301, T:14.N.1261 (16 Eylül 1845); 550:105, T:07.B.1284 (4 Kasım 1867); 586:93, T:29.Za.1275 (30 Haziran 1859).

Sadaret Mektubî Kalemî Belgeleri (A.)MKT.):

21:4, T:13.B.1265 (4 Haziran 1849); 51:95, T:20.L.1262 (8 Mart 1866).

Sadaret Mektubî Kalemî Deavî Yazışmalarına Ait Belgeler (A.)MKT.DV):

21:4, T:26.Z.1265 (12 Kasım 1849).

Sadaret Mühimme Kalemî Evrakı (A.MKT.MHM.):

351:4, T:27.L.1282 (15 Mart 1866).

Sadaret Mektubî Kalemî Nezaret Ve Devâir Yazışmalarına Ait Belgeler (A.)MKT.NZD.):

352:68, T:04.Za.1277 (14 Mayıs 1861).

Şûra-yı Devlet Belgeleri (ŞD.):

1544:25, T:15.S.1304 (13 Kasım 1886).

Yıldız-Esas ve Sadrazam Kâmil Paşa (Y.E.E.):

58:21, T:16.Ş.1322 (26 Ekim 1304).

Yıldız-Perakende Evrakı Umum Vilayetler Tahrirâtı (Y..PRK.UM.):

16:113, T:09.N.1307 (29 Nisan 1890).

Gazeteler

Takvim-i Vakayî (TV.), Def'a 419, T:27.Ra.1266 (10 Şubat 1850).

Bursa Gazetesi, Sayı 102, T:7.C.1310 (27 Aralık 1892).

Kitap, Makale ve Tezler

Çadırcı, M. (1991), *Tanzimat Döneminde Anadolu Kentlerinin Sosyal ve Ekonomik Yapıları*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara.

Çiftçi, C. (2013), "Osmanlı'da Tarımsal Eğitim Çabaları ve Hudâvendigâr Hamidiye Zirâat Ameliyat Mektebi", Ekin, Ümit (Ed.), *Prof. Dr. Özer ERGENÇ'e Armağan*, Bilge Kültür Sanat Yayınları, İstanbul, s.167-189.

Davison, R. H. (1963), *Reform In The Ottoman Empire*, Princeton University Press, New Jersey.

Doktor Osman Şevki (2012), *Bursa ve Uludağ*, (Haz.: M. Fatih Birgül, Levent Ali Çanaklı, Coşkun Ağra), 3. Baskı, Sistem Ofset, Ankara.

Dostoğlu, N. (2009), "Modernleşme Döneminde Bursa'da Kentleşme", Çiftçi, Cafer (Ed.), *Osmanlı Modernleşmesi ve Bursa: Sempozyum Kitabı (10-11 Nisan 2009)*, Bursa Osmangazi Belediyesi Yay., Bursa, s.11-30.

Dörtok Abacı, Z. (2005), *Modernleşme Sürecinde Bursa Kenti'nin Mekansal ve Sosyal Değişimi (1860-1910)*, Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Kamu yönetimi Anabilim Dalı, Kentleşme ve Çevre Sorunları Bilim Dalı (Yayımlanmamış Doktora Tezi).

Engelhardt (1999), *Tanzimat ve Türkiye*, Çev.Ali Reşad, Kaknüs Yayınları, İstanbul.

Eryılmaz, B. (2010), *Tanzimat ve Yönetimde Modernleşme*, 3. Baskı, İşaret Yayınları, İstanbul.

Günay, N. A. (2009), "Modernleşme Dönemi Bursa'sında Ulaşımındaki Gelişmeler", Çiftçi, Cafer (Ed.), *Osmanlı Modernleşmesi ve Bursa: Sempozyum Kitabı (10-11 Nisan 2009)*, Bursa Osmangazi Belediyesi Yay., Bursa, s. 251-269.

Hasan Taib Efendi (2009), *Hatıra Yahud Mir'at-ı Burusa*, (Haz.: M. Fatih Birgül), 2. Baskı, Sistem Ofset, Ankara.

Hızlı, M. (2009), "Modernleşme Dönemi Bursa'sında Eğitim-Öğretim", Çiftçi, Cafer (Ed.), *Osmanlı Modernleşmesi ve Bursa: Sempozyum Kitabı (10-11 Nisan 2009)*, Bursa Osmangazi Belediyesi Yay., Bursa, s.81-102.

Kaygalak, S. (2008), *Kapitalizmin Taşrası*, 16. Yüzyıldan 19. Yüzyıla Bursa'da Toplumsal Süreçler ve Mekansal Değişim, İletişim Yayınları, İstanbul.

Kırmızı, A. (2008), *Abdülhamid'in Valileri, Osmanlı Vilayet İdaresi, 1895-1908*, 3. Baskı, Klasik Yayınları, İstanbul.

Mehmed Tevfik Bey'in II. Abdülhamid, Meşrutiyet ve Mütareke Devri Hatıraları (1993), Cilt 1, Haz. F. Rezan Hürmen, Arma Yayınları, İstanbul.

Mehmed Ziya (2009); *Bursa'dan Konya'ya Seyahat*, (Haz.:M.Fatih Birgül, Levent Ali Çanaklı), 2. Baskı, Sistem Ofset, Ankara.

Ortaylı, İ. (2008), *Türkiye Teşkilat ve İdare Tarihi*, 2. Baskı, Cedit Neşriyat, İstanbul.

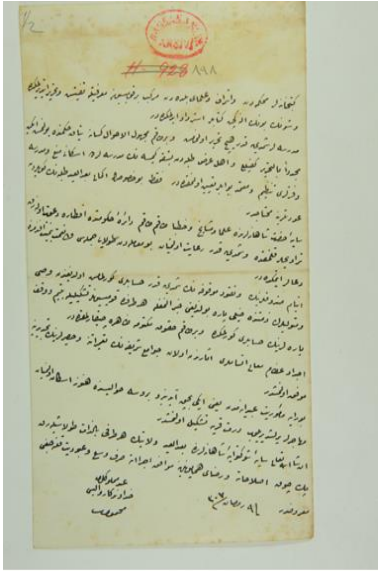
Ortaylı, İ. (2009), *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, 29. Baskı, Timaş Yayınları, İstanbul.

Sencer, M. (1984), "Osmanlı İmparatorluğu'nda Tanzimat Sonrası Siyasal ve Yönetimsel Gelişmeler", *Amme İdaresi Dergisi*, C. 17, sayı 3, s.46-71.

Türk Dil Kurumu (2011), *Türkçe Sözlük*, 11. Basım, Ankara.

<http://www.ttk.gov.tr/genel/tarih-cevirme-kilavuzu/>, Erişim Tarihi: 02.09.2019.

Ek: Hudâvendigâr Vâlisi Mahmûd Celâleddîn Paşa'nın Yaptığı İcrâât ve Islahâtlar Y.PRK.UM.16-113, T: 09.N.1307 (29 Nisan 1890).

Hudâvendigâr
Vilâyeti

Atebe-i seniyye-
i hazret-i hilâfet-
penâhîlerine ma'rûz-ı
abd-ı bî-mikdârlarıdır.

Mücerred
semere-i tevcihât-ı
celîle-i şahâneyle
Bursaca âhiren vukû
bulan icrâât ve
teşebbüsât-ı abîdânem
ber-vech-i âtî arz
olunur.

Alenî işret

itmek düğün vesilesiyle şurada burada köçek oynatmak bağçelere karı götürmek gibi bî-
edebâne hareketler külliyyen men olunarak ve mütecâsirleri bilâ-müsâ'ade te'dîb idilerek hilâf-ı
şer' u kânûn ef'âlden herkes ihtirâz itmektedir.

Silahlı gezmek men olunarak ve elinde üzerinde silahı bulunanların eslihası zabt
idilerek Paskalya'da ve âdet-i belde icâbınca Ramazân-ı şerîfin ilk gicesinde silah attırılmadı.

Kezalik Paskalya'da Hıristiyanları tahkîr için hasır yakub üzerinden atlamak
Müslümânlarca âdet iken bu dahi külliyyen yasağ idildi.

Her ferd-i Müslümân cevâmi-i şerîfede cemâ'atle edâ-yı namâz itmeleri için imâmü'l-
müslimîn efendimiz hazretlerinin nam-ı hümayûnlarına tenbihât ve takibât icrâ olunarak
mukaddemleri kahveler bî-namâzlarla dolu iken namâz vakitlerinde kahveciler iskemleleri
kaldırub gazları söndürüb herkesi camîye sürdüler.

Ulemâ ve meşâyih-i dâîleri gelüb nâm-ı şâhânenize teşekkür ve duâlar itdiler. Câmiler
cemaatle mâl-â-mâl oldu.

Ramazân'da sebep-i sû-i ef'âl olan oyunlar men olunarak herkes edeb dâiresinde
geziyor.

Şehrin tenvirâtı bin yedi yüz fenâra iblâğ idildi.

Burada koyun etinin okkası yedi kuruşa satılmakta iken Ramazân'ın ilk gününde
kasab esnâfının kethüdâları sıkışdırılıub altı kuruşa ve pazar yerlerinde satılan etler beş kuruşa
tenzîl itdirilerek umûm-ı ahâlîden velî-ni'met-i bî-minnet efendimiz için hayır duâ alındı.

Kütübhâneler mahkemeden ve eşrâf ve ulemâ-yı beldeden mürekkeb bir komisyon
ma'rifetiyle teftîş ve tahrîr itdirilmekte ve şunun bunun eline geçen kitaplar istirdâd
idilmektedir.

Medreseler şimdiye kadar hiç tahrîr olunmamış ve bir takım meçhûlü'l-ahvâl-i kesan
yatak hükmünde bulunmuş iken müceddeden bî't-tahrîr kefilli ve ehl-i ırz talebeden başka
kimsenin medreselerde iskânı men ve medrese defterleri tanzîm ve mütemed bevâblar ta'yîn
olunmaktadır. Fakat bu husûsun ikmâlî bade'l-îyd talebenin köylerden avdetlerine muhtâcdır.

Sâye-i hazret-i şâhânelerinde ulemâ ve meşâyîh ve hutebâ takım takım dâire-i hükûmetde iftara davet olunarak terâvihler kılınmakta ve şimdiye kadar ri'âyet olunmayan bu muâmeleden dolayı cümlesi velî-ni'met-i bî-minnet efendimize duâlar itmektedir.

Eytâm sanduklarının ve nukûd-ı mevkûfenin şimdiye kadar hesâbları görülmemiş olduğundan vasî ve mütevellîlerin zimmetinde hayli para bulunduğu haber alınmağla her tarafda komisyonlar teşkîliyle yetim ve vakıf paralarının hesabları görülmekte ve bir takım hukûk-ı mektûme zâhire çıkarılmaktadır.

Ecdâd-ı i'zâm-ı meâlî-iktisâmları asârlarından olan cevâmi-i şerîfenin ta'mîrâtına ve hasırların tecdîdine muvâffak olunmuştur.

Buraya me'mûriyet-i abidânemden ya'nî iki buçuk aydan beru Bursa havâlisinde henüz iskân olunmayan muhâcirler yerleşdirilüb dört karye teşkîl olunmuştur.

İnşaallah-ı te'âlâ sâye-i şevket-vâye-i şâhânelerinde ba'de'l-îd vilâyetin her tarafı bi-z-zât dolaşılarak pek çok ıslahâta ve rızâ-yı hümâyûnlarına muvâfık icrâ'âta sarf ü sa'y ü ubûdiyet kılınacağı ma'rûzdur. Fî 9.N. [1]307

Abd-i memlûkleri

Hudâvendigâr Vâlisi

Mahmûd